

Lužný, Dušan

Antikultovní hnutí : otázka nebezpečnosti nových náboženských hnutí a metody akademického studia náboženství

Religio. 1996, vol. 4, iss. 1, pp. [17]-36

ISSN 1210-3640 (print); ISSN 2336-4475 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/124740>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Antikultovní hnutí.

Otázka nebezpečnosti nových náboženských hnutí a metody akademického studia náboženství

Dušan Lužný

Jakýkoliv posun v náboženském životě v sobě obsahuje možnost konfliktu. Nejinak je tomu i v případě nových náboženských hnutí, která začala působit v rámci rozvinutých společností euroamerické kultury především po II. světové válce a jejichž kořeny leží ve značně konfliktním fenoménu kontrakultury. Není tedy divu, že se tyto fenomény staly předmětem nejen akademického studia současných proměn náboženství, ale i vášnivých diskusí ve sdělovacích prostředcích.

Napětí mezi novými náboženskými hnutími (*new religious movements* – dále jen NRMs) a jejich sociálním prostředím (sekulární společnosti i zavedenými církvemi) má různý charakter a intenzitu. NRMs posilují obraz vlastní výjimečnosti kritikou jak církevní akceptace sekulární společnosti, tak samotné sekulární společnosti. V případě některých hnutí se tento aspekt transformuje do podoby kritiky fyzikálně mechanistického paradigmatu vědy a myšlení a instrumentálně racionální technologie a ideologie pokroku (New Age).

Naproti tomu jsou některá NRMs velmi často prezentována jako nebezpečné, fanatické destruktivní skupiny, kde dochází k vymývání mozků a ke ztrátě vlastní identity věřícího. Veřejnost rozvinutých industriálních zemí Západu je čas od času šokována případy náboženské netolerance a fanatismu. Mezi nejznámější patří hromadná sebevražda 900 členů *People's Temple* v Jonestownu v Guayaně (1978), smrt přívrženců Davida Koreshe po útoku speciálních jednotek FBI na ranč *Apocalypse* nedaleko městečka Waco ve státě Texas (1993), sebevražda členů *Řádu Chrámu slunce* ve Švýcarsku (1994 a 1995) a rozptýlení otravného bojového plynu sarin v tokijském metru skupinou *Óm Šinrikjó* (1995).

Také u nás najdeme případy, o nichž se vášnivě polemizovalo. Jde např. o náboženskou skupinu Jana Dietricha Dvorského, který v lednu 1991 po přečtení knihy Abn-ru-shina *Poselství grálu* nabyl přesvědčení, že je to on, koho Bible nazývá Syn Člověka, že on sám je Parsifal Imanuel, zakladatel Říše Tisíce let. Napsal knihu *Syn Člověka. Mesiášovo živé Slovo k všemápravě světa* a založil společně se svou družkou Lucíí Dvorskou náboženskou komunitu ve Hvozdcí a Podluhách u Hořovic. První větší pozornost na sebe hnutí upoutalo, když z komuny v Hvozdcí byla 30. 6. 1994 na popud matky

a za asistence policie odvezena členka komuny Eva Sadílková. Členové komuny demonstrovali na veřejnosti a vznesli obvinění o zneužívání psychiatrie a porušování náboženské svobody. Další problémy nastaly, když ve sdělovacích prostředcích vystoupili bývalí členové komuny, kteří skupině věnovali velké finanční částky a později z ní byli vyloučeni. Do kampaně proti J. Dvorskému se zapojila aktivně matka jeho družky Lucie, herečka Milena Dvorská, která svého zetě obvinila z mentální manipulace svých dětí. V lednu 1995 byl Jan Dvorský obviněn z ohrožování mravní výchovy mládeže, protože odmítl poslat své děti do školy. Situace je však právně komplikovaná, protože není vyjasněné otcovství dětí jeho družky Lucie.

Je přirozené, že s každým takovým případem se znovu otevírá diskuse o nebezpečnosti určitých náboženských skupin (označovaných většinou jako sekty) a o potřebě regulovat prostřednictvím státu některé oblasti náboženského života.

Historie antikultovního hnutí

Jako reakce na tyto události se formují organizace, které považují za svůj hlavní úkol přesvědčovat veřejnost o nebezpečnosti NRMs a svou činností se snažit o omezení (či úplné zamezení) působení NRMs. V sociologické literatuře je tento fenomén označován jako „antikultovní hnutí“ (anti-cult movement, dále jen ACM). Je důležité zdůraznit, že sociologie náboženství studuje oba tyto fenomény (NRMs i ACM) v jejich vzájemném působení a že tedy „hnutí i kontra-hnutí by měla být studována v dvojici jako dialektická analytická jednota“.¹

První významnou (dnes již klasickou) prací o ACM byla *The New Vigilantes: Deprogrammers, Anti-Cultists and The New Religions* z roku 1980. Její autoři David G. Bromley a Anson Shupe dodnes představují nejvýznamější odborníky na ACM. V této práci mj. poukázali na skutečnost, že v ideologii ACM existují dva přístupy k NRMs: náboženský, který spatřuje v existenci NRMs projevy vlivu Satana, a sekulárně-racionální, který zdůrazňuje spíše psychologickou manipulaci a traumata, která v členech NRMs vzbuzují mentální patologii.

Aplikujeme-li toto hledisko na dnešní ACM v České republice, zjistíme význačné podobnosti. V rétorice českého ACM se spojuje rétorika náboženská a sekulární. První vidí NRMs jako náboženství (či pseudonáboženství), která jsou nepřijatelná, protože nejsou křesťanská (např. O. Štampach, T. Novotný). Druhá (nevylučující náboženské pozadí) hovoří o rozporu mezi vymoženostmi moderní doby – svobodou, individualismem atd.

1 D. Bromley, A. Shupe, „Anti-cultism in the United States: Origins, Ideology and Organizational Development“, *Social Compass* 2, 1995, 222.

a praxí v hnutích – podřízeností, manipulací, finanční machinací apod. (P. Remeš, R. Škvařil).

Vývoj ACM od jeho vzniku v 70. letech prošel značnou institucionalizací. Začal jako aktivita jedinců (např. působení Teda Patrika) a vyvrcholil v založení velkých, koordinačních organizací (např. *American Family Foundation* či *Citizens Freedom Foundation*). Také u nás došlo k organizačnímu formalizování náboženského konfliktu okolo NRMů. Speciální organizací poukazující na nebezpečnost nových náboženských hnutí je *Společnost pro studium sekt a nových náboženských směrů*; a naopak *Společnost za náboženskou svobodu* chápe svou činnost jako obranu proti různým „sektobijcům“. Jedna strana hovoří o nebezpečí brainwashingu (manipulování členů náboženské skupiny na základě vstupního „vymytí mozku“), druhá poukazuje na nebezpečí cíleného manipulování veřejným míněním v neprospěch malých náboženských skupin a na jejich diskriminaci.²

Společnost pro studium sekt a nových náboženských směrů vznikla v roce 1993, kdy se přetransformovala z organizace *Exodos – Ekumenická společnost pro studium sekt a nových náboženských hnutí*. Jejými hlavními představiteli jsou Zdeněk Vojtíšek, Prokop Remeš a Tomáš Novotný. Společnost vyvíjí bohatou publikační činnost; vzhledem k jejímu vztahu k Ministerstvu školství, tělovýchovy a mládeže jsou její představitelé velmi často mediálně vytíženi a tak fakticky vytvářejí obraz „sekt“ na veřejnosti.

Sdružení za náboženskou svobodu vzniklo v roce 1993 jako sdružení členů malých náboženských skupin. Hlavními představiteli byli Iva Mejstříková (později provdaná Schmittová) ze Scientologické církve a Jaroslav Vokoun, reverend Církve Ježíše Krista Svatých posledních dnů. Zastoupení zde byli Církev sjednocení, hnutí Hare Kršna, buddhisté a jogíni. Vývoj Sdružení je značně komplikovaný a vzhledem ke krátké době působení nepřehledný. V roce 1995 z organizace vystoupil reverend Vokoun a veřejně ji obvinil z podvodů a nebezpečného spiknutí. Iniciativu ve Sdružení převzali zástupci Scientologie a Církve sjednocení, přičemž na veřejnosti je Sdružení prezentováno mj. antropologem J. Wolfem. Mezi hlavní cíle sdružení patří přijetí nového zákona, který by umožňoval registraci menšinových náboženských skupin.

Vývoj obou skupin lze jen stěží odhadnout, a to nejen vzhledem k jejich vlastním problémům. Konflikt okolo NRMů je totiž úzce spjat s obecnými podmínkami, které panují v naší společnosti – probíhající transformace s tvořící se novou legislativou.

Argumentace antikultovního hnutí

Obecně lze říci, že ideologie ACM nahlíží na NRMs jako na hnutí, jejichž základním znakem je subverse – rozvracení, které má vyústit v násilnou změnu (jedince i společnosti). Podle Bromleyho tato ideologie obsahuje následující prvky: 1. historicky založené vysvětlení vzniku těchto rozvratných sil, 2. popis mocných sil zla, schopných podkopat původní přirozený charakter jedince a přeměnit jej ve svůj protiklad, 3. označení anti-sociálních osob a skupin, plánujících a koordinujících rozvracešské aktivity. Na těchto základech 4. ACM upozorňuje na toto nebezpečí okolní společnost a 5. formuluje léčebný program, který má být dodržen, pokud chceme odvrátit katastrofu.³

Tyto prvky obsahují obě roviny argumentace ACM – rozdílly mezi nimi spočívají v odlišném důrazu na určité stránky fenoménu NRMs. Náboženská rovina je vedena řečí převládajícího náboženství a poukazuje na naprostou odlišnost věrouky NRMs od křesťanství a nápravu vidí v získání či upevnění víry v Boha (tj. Boha v tradičně křesťanském pojetí již adaptovaných velkých církví – římskokatolické a protestantské).⁴ Sekulárně racionalistická rovina kritiky je vedena řečí sekulární společnosti a obviňuje NRMs z porušování některých principů dominantní společnosti, které jsou odvozeny od hodnot západní kultury, orientovaných kolem ústřední hodnoty individuální svobody. Proto je také náprava viděna jako prohloubení individuální svobody a zodpovědnosti. V první rovině argumentace vrcholí v hodnocení NRMs jako různých forem satanismu, zatímco argumenty druhé roviny poukazují spíše na individuální škodlivost a nebezpečnost angažování se v těchto skupinách a ústí v závěry o jejich totalitním a destruktivním charakteru.

3 D. Bromley, A. Shupe, *o.c.*, 225-226.

4 Kritika NRMs ze strany katolické teologie má různou intenzitu, přičemž k umírněnějším kritikům patří v našich podmínkách Odilo I. Štampach O.P., který v nových formách religiozity vidí především výzvu k propracování vlastní teologické pozice. Při rozboru tzv. nové náboženské vlny píše: „Některí by řekli: *Je to výborné, hlavněmu nepříteli křesťanství, ateismu, hrozí definitivní porážka, lidé se vracejí k náboženství, co lepšího jsme si mohli přát?* Ale takhle jednoduché to není. Nová náboženská vlna není z hlediska křesťanství něčím jednoznačně kladným. Je pravda, že lidé nově hledají Boha, ale je otázka nakolik ho opravdu nalézají. (...) Nová nábožensko dokonce může být svým způsobem nebezpečnější než ateismus a lhostejnost.“ (O. Štampach, *Sekty*, Praha 1991, 3.) Když pojednává o současných „sektách“, zcela zřetelně formuluje své závěry teologicky: „Všechny jsou tu před námi jako protipól naší katolické víry. Potřebujeme je znát a vyrovnat se s nimi křesťansky, a to znamená čestně, rytířsky, s důslednou věrností pravdě a v bratské lásce.“ (*Ibid.*, 6.) Tuto svoji pozici pak O. Štampach dále rozpracovává v knize *Život, duch a všechno. Duchovní směry nového věku*, Praha: Sursum 1993.

Obě roviny argumentace však nelze od sebe oddělovat, protože se vzájemně prolínají a doplňují. Dále se zaměříme především na argumentaci sekulárně-racionalistickou, protože ta využívá ke své legitimitě jazyka vědy a ideologické koncepty naší kultury, což je z hlediska záměru tohoto textu (poukázat na rozdílné premisy a metodologii ACM a religionistiky) klíčové.

V sekulárně-racionalistické kritice NRMs se nejvíce angažují lékaři, psychologové, psychiatři a novináři, tedy novodobí „strážci“ individuálního i obecného zdraví a blaha. K základním pojmům této roviny kritiky patří brainwashing a sekta či kult.

Brainwashing – reforma myšlení – mentální programování

Obrazné vyjádření „vymývání mozků“, které je často v antikultovní literatuře a masových sdělovacích prostředcích používáno k označení toho, o čem religionistika hovoří jako o konverzi, má své kořeny v pojmu „reforma myšlení“ (*thought reform*), který zavedl Robert Jay Lifton. V práci *Thought reform and the psychology of totalism* (1961) popsal procesy, které měly směřovat ke změně myšlení zajatých amerických vojáků v Číně v průběhu korejské války. Mezi základní znaky této formy „převýchovy“ patřilo naprosté odtržení od života (samota, vězení apod.), velké fyzické vyčerpání (hlad, nedostatek spánku apod.) a silné propagandistické působení. Výsledkem působení takových podmínek byla často určitá forma transu či mystériezní kontroly mysli, kdy dochází k rozpadu staré identity a její nahrazení novou. Pojem „vymývání mozků“ popularizoval americký novinář Edward Hunter, který čínskou frázi *hsi nao* (volně přeloženo jako „umývat mozek“) zavedl do angličtiny jako *brainwashing*.

Tato podoba brainwashingu v sobě obsahovala několik významných momentů. Především docházelo k radikálnímu útoku na identitu jedince fyzickým a citovým znásilňováním vězňů. Mezi prostředky, kterými se dosahovalo tohoto cíle, patřily např. nedostatek spánku a ponižující výsledky. Znejasnění odlišnosti dobrého a zlého mělo za následek zpochybnění původní identity jedince a vyvolání pocitu viny. Neustálé vyznávání se ze svých prohřešků a očerňování svých přátel vyústilo v zrazování sebe sama. Výsledkem takového zlomení mentální a fyzické integrity byl pocit hlubokého strachu a úzkosti. V tuto chvíli přicházela fáze, kdy v jednání vůči zajatcům převažovala mírnost, věznitelé se chovali neočekávaně laskavě a celkově docházelo k odlehčení intenzivního fyzického a emocionálního nátlaku. Avšak poté nastupovala fáze vynuocování vyznání se ze všech svých prohřešků předcházejícího života. Po této desintegraci osobnosti docházelo k situacím, kdy pocit viny vězně byl vysvětlen a odreagován za pomoci kategorií a hledisek věznitelů. Ti se takto snažili scelit rozbitý obraz reality vězně tím, že mu nabídli pevný nový obraz. V další fázi převýchovy (resp. znovu-výchovy) se prohlubovalo znehodnocování původního „já“ vězně

a posiloval se význam komunistických kategorií. Výsledkem byla postupná adaptace vězně na komunistické okolí a za pomoci emocionálního působení došlo k vytvoření určité psychické rovnováhy. Závěrečná fáze byla většinou krátká a ústila v politickou konverzi. Identita vězně byla reintegrovaná a lze hovořit o jeho znovuzrození.⁵

Později Lifton zobecnil své poznatky nejen na celý proces ideologického formování občanů v Číně a Sovětském svazu, ale také působení „totalitních kultů“. Ideologická totalita má podle Liftona několik charakteristik:

1. Kontrola prostředí. Jde o snahu narušit a ovládnout komunikaci jedince s vnějším světem a tak formovat i jeho vnitřní komunikaci. Tohoto cíle se dosahuje především izolací jedince od jeho dřívějšího okolí, např. začleněním jedince do určitého semináře či školení, a to na odlehlem místě mimo dosah dopravních prostředků. Zde se pak vyvíjí psychický nátlak, jehož efekty zesiluje nemožnost odchodu jedince z akce.

2. Mystická manipulace – plánovaná spontánnost. Jednání členů skupiny, které se může jevit jako spontánní, je řízeno a plánováno vedením skupiny. Tato forma manipulace je často legitimizována zbožštěním zakladatele náboženské skupiny nebo jiné vyvolené osoby. Ta je nahlížena jako prostředník mezi Bohem a člověkem, zatímco ostatní členové jsou vnímáni jako nástroje k uskutečňování jeho nauky, což ospravedlňuje manipulaci s řadovými členy skupiny a zatajování informací.

3. Požadavek čistoty. Duchovní a morální čistota je jedním z důležitých prvků náboženského života. V nebezpečných náboženských skupinách je však absolutizována naprostým oddělováním čistého a nečistého, dobrého a špatného.

4. Kult vyznání. Absolutizace snahy o dosažení čistého činí proces očišťování nikdy neukončenou, a tudíž neustálou a neoddělitelnou součástí života členů skupiny. Často má tento proces podobu určitého rituálu vyznání, který vede k vyvolání pocitu viny a hanby. To má za následek přijetí určitých závazků týkajících se osobních změn.

5. Posvátná věda. Spojování dogmatických zásad skupiny s jazykem vědy je častým znakem těchto skupin. Jazyk vědy dodává zdání pravosti a důvěryhodnosti učení i praxi skupiny. Někdy náboženská organizace zve na svá různá symposia věhlasné vědce, čímž si buduje image otevřené, svobodomyšlné a vědecky orientované náboženské skupiny.

6. Frázovitý jazyk. Doslovný výklad a zbožšťování slov či určitých slovních obrátů vede k používání specifické řeči, založené na stereotypch a zavedených frázích. Na každou situaci v životě jedince lze aplikovat určitý výrok zakladatele skupiny. Na každou otázku existuje již předem daná

5 Srov. L. Shinn, *The Dark Lord. Cult Images and the Hare Krishnas in America*, Philadelphia: Westminster Press 1987, 128.

odpověď. To umožňuje převést složité problémy života do jednoduchých průpovědek a frázevých kliše.

7. Nauka je víc než člověk. Napětí mezi tím, co si jedinec myslí, a tím, co by si měl myslet, je řešeno ve prospěch dogmatu, který předepisuje skupina. Odlišnost je pocíťována jako chyba, z níž pramení pocit viny a následně přizpůsobení se nauce skupiny.

8. Existenční provizorium. Tento důležitý znak ideologické manipulace vychází z přesvědčení, že okolí skupiny, které nepoznalo absolutní pravdu (jež je ve vlastnictví skupiny), je spojeno se sférou zla a nemá právo na existenci, že proto žije v existenčním provizoriu. Náboženská skupina je předurčena, aby odstraňovala překážky, které brání nastolení říše Pravdy. Tento znak může někdy vést až k odmítání práva na život těch, kteří stojí mimo skupinu.⁶

Již z tohoto výčtu je patrný jeden ze znaků argumentace ACM – kritizované charakteristiky totiž nejsou výsadou pouze NRMů. Objevují se v principech činnosti velké řady i jiných sociálních skupin.

Psychologové M.T. Singer a R. Ofshe ve stati „Thought reform programs and the production of psychiatric casualties“ (*Psychiatric Annals* 20, 188-193) poukazují na podobnost programu reformy myšlení s procesem sociálního učení. Program reformy myšlení definují jako „technologii změny chování aplikované za určitých podmínek na případ učení a přijetí ideologie nebo vzorců chování“. Avšak od jiných forem sociálního učení ho odlišuje především a) získání podstatné kontroly nad časem a obsahem myšlení jedince, což se děje především dosažením kontroly nad hlavními elementy sociálního a fyzického prostředí určitého jedince, b) systematické vytváření pocitu bezmocnosti u jedince, c) nakládání se systémem odměn, trestů a zážitků způsobem, který podporuje nové učení se ideologie nebo systému víry (či chování), hlášeného vedením skupiny, d) nakládání se systémem odměn, trestů a zážitků způsobem, který zabraňuje pozorovatelnému chování, jež by mohlo odrážet hodnoty a zvyky, které měl jedinec před svým kontaktem se skupinou, e) udržení uzavřeného systému logiky a autoritářské struktury organizace, f) udržení stavu neinformovanosti jedince.⁷

Vedle pojmů „vymývání mozků“, „reforma myšlení“, popř. „kontrola mysli“ (*mind control*), se objevuje termín mentální programování. Toho používá např. P. Remeš, protože podle jeho názoru je mentální programování „specifikem většiny nově vznikajících religiozních kultů“⁸ a pomocí tohoto

6 S. Hassan, *Jak čelit psychické manipulaci zhoubných kultů*, Brno: Nakladatelství Tomáša Janečka 1994, 257-262.

7 M. Langone (ed.), *Recovery from Cults. Help for Victims of Psychological and Spiritual Abuse*, New York – London: W.W. Norton & company 1993, 3.

8 P. Remeš, „Mentální programování jako průvodní jev nového sektářství“, *Religio* 1, 1994, 26.

pojmu lze nejlépe pochopit „jak je možné navozovat city, myšlenky a volní rozhodnutí zvenčí a přece je zakoušet subjektivně jako své vlastní, a jak relativně snadno mohou být naše vlastní city a myšlenky potlačeny do té míry, že přestávají být částí našeho vlastního Já“.⁹

Remeš navrhuje vnímat destruktivní kulty (respektive sekty) jako „informační virózy, které narušují individuální identitu člověka“. „Pod vlivem informačních virů – tedy balíků vysoce agresivních informací pohybujících se v komunikačním prostředí – bývá často původní identita lidského Já nahrazena identitou novou, identitou programovanou zvenčí, identitou, kterou by si často člověk pro sebe nikdy svobodně nevybral.“¹⁰

Pro pochopení tohoto problému Remeš poukazuje na „rozdíl mezi pravým myšlením a programovaným pseudomyšlením“. Pseudomyšlení má tři znaky: a) dvojí myšlení (což je fakticky nekonzistentnost a rozpornost v názorech, popř. v jednání), b) neochvějnost výroků autority, c) proměny evidencí (proměna toho, co člověk chápe jako evidentní danost).

Vedle pojmu „pseudomyšlení“ používá Remeš k popsání osobní identity členů těchto skupin pojmy „pseudocit“ a „pseudovůle“. Podle autora „musíme i při cítění rozlišovat ryzí cit, který vychází od nás samých, od pseudocitu, který je prostředkem k potlačení skutečného Já“.¹¹ Pseudocit spočívá především v programování emocí strachu a lásky, tj. strachu ze světa ležícího mimo náboženskou organizaci a lásky k této organizaci. Programování lásky k organizaci začíná u nově přichozích členů skupiny tzv. love-bombing, kdy jsou nováčci zahrnováni přátelstvím, pozorností a empatií ze strany ostatních členů skupiny.

Pseudovůle spočívá v popření svobodného rozhodování, tedy popření takového jednání, „jehož určujícím důvodem je jedinec sám. V prostředí sekt je však právě tato podmínka svobodného fungování vůle popřena, neboť důvodem volních rozhodnutí zde není jedinec sám, ale program, který byl do něj vložen informačním virem“.¹² K dosažení požadovaných efektů je tu používána, jak soudí P. Remeš, technika hypnózy. Výsledkem je popření „opravdového myšlení, chtění a cítění“, což vede nakonec k tomu, že „příslušník sekty nejedná sám za sebe. Přijímá novou strukturu kultovní identity, jeho Já se rozpouští v Já nejvyšší autority, doktrína hlášaná touto autoritou se stává jedinou smysluplnou a ovládající mapou reality“.¹³

V rámci ACM existuje mnoho pokusů o deskripci psychické situace členů NRMs. V některých detailech se liší, shodují se však v přesvědčení o nebezpečnosti těchto náboženských (i nenáboženských, ale podobně fungu-

9 *Ibid.*

10 *Ibid.*, 26.

11 *Ibid.*, 28.

12 *Ibid.*, 37.

13 *Ibid.*, 31.

jících) skupin, přičemž hlavním argumentem je popření svobodné vůle jedince a jeho následná manipulace a zneužívání. Další autor, Kaj Moos, připojuje k sekulárně orientované kritice NRM dimenzi náboženskou, tj. vidí v těchto skupinách zřetelný vliv Satana. Píše v této souvislosti o rituálním zneužívání, tj. o „brutální formě zneužívání dětí, adolescentů a dospělých, spočívající na fyzickém, sexuálním a psychologickém zneužívání a zahrnující používání rituálů“.¹⁴ Jádrem rituálního zneužívání je zase kontrola mysli, popření svobodné vůle. Většina kultů založených na rituálním zneužívání je přitom motivována satanistickým systémem víry a používá brainwashing, programování, indoktrinaci, hypnózu a drogy, které mění mysl jedince.¹⁵ K popření svobodné vůle potenciálně nového člena kultu přispívají fyzické podmínky (hlad, žízeň, bolest, drogy, vyčerpání, izolace, sexuální zneužití a svícení ostrým světlem do očí), emoční podmínky (teror, citová izolace a vyvolávání pocitu viny, hanby, zoufalství a zuřivosti) a kognitivní podmínky (nedostatek informací a zmatení jedince). Výsledkem takového působení je jedinec, který se bojí ze skupiny odejít, protože svět kolem něj je naplněn duchy, démony a ďábly, které jsou pod kontrolou členů dané skupiny, a protože kult jeho samotného plně kontroluje. U takového jedince dochází k vyvolání strachu z jeho původní rodiny, jejíž místo nyní zaujal kult – proto jsou všechny vzpomínky chápány jako nebezpečné.¹⁶

Pojetí kultu a sekty

Specifičnost argumentace ACM se projevuje také v používání pojmů sekta a kult.¹⁷ V rámci zahraničního ACM je běžně používán pojem „kult“, v českém ACM se většinou používá termínu „sekta“.¹⁸

Jako příklad snahy po vymezení termínu „kult“ z pozice odpůrců NRM lze uvést definici Michaela D. Langona: „Kult je skupina nebo hnutí, které

14 K. Moos, *Save Our Children*, Silkeborg: Forlagen Havmaagen/Seagull Production 1993, 13. Kaj Moos Hansen vystudoval teologii a je mj. autorem knih *Scientology: The Work of The Devil a Report on Satan*.

15 *Ibid.*, 17-18.

16 *Ibid.*, 18-25.

17 Na složitost používání pojmů sekta a kult jsme se snažili poukázat jinde. Srov. D. Lužný, „Nové formy religiozity (metodologické poznámky)“, *Religio* 1, 1994, 83-91; D. Lužný, „Nová náboženská hnutí. Konfliktní formy religiozity v diferentním světě“, *Sociologický časopis* 4, 1994, 499-511.

18 V této souvislosti je ilustrativní poznámka českého překladatele knihy R. Enrotha *A Guide to Cults & New Religions*: „Anglické slovo „cult“ užívané v originále nemá v češtině odpovídající protějšek. Podle souvislosti bylo překládáno slovem „sekta“, případně „kult“. Termínu „sekta“ bylo užíváno v těch případech, kdy šlo o označení vysoce autoritářské skupiny náboženského charakteru.“ (R. Enroth a další, *Průvodce sektami a novými náboženstvími*, Praha: Návrat domů 1994, 9.)

ve velmi významné míře a) vykazuje velkou či nepřiměřenou oddanost či odevzdanost určité osobě, ideji nebo věci, b) užívá program reformy myšlení k přesvědčování, kontrole a socializaci členů (tj. k jejich integraci do specifických vzorců vztahů, věr, hodnot a praktik dané skupiny), c) systematicky v členech navozuje stavy psychologické závislosti, d) vykořisťuje členy k rozvinutí vůdcovských cílů, a e) způsobuje psychické škody členům, jejich rodinám a společenství.¹⁹

Porovnáme-li toto vymezení kultu s pojetím sekty v rámci českého ACM, zjistíme základní principy, které jsou předmětem kritiky těchto náboženských fenoménů ze strany ACM. Podle Remeše jsou sekty „vysoce autoritativní a totalitně fungující skupiny, v nichž platí bezvýhradné přesvědčení, že výroky vůdců jsou jistým druhem božského zjevení a jsou tudíž absolutně zavazující jak pro oblast poznávání tak konání“.²⁰ To, co tvoří jádro kultů, resp. sekt, je tedy užívání „neetických manipulativních technik“ přesvědčování a autoritářská, totalitní kontrola směřující k dosažení cílů, které jsou dány vůdcem skupiny. Tyto vlastnosti odlišují podle přesvědčení Langona kulty od „nových náboženství“, „nových politických hnutí“, „inovativních psychoterapií“ a dalších „nových“ skupin.²¹

Většina autorů v rámci ACM zdůrazňuje, že charakter sekt (sektářství) či kultů je obsažen i v jiných skupinách, které nejsou svou povahou náboženské. Kulty mohou být tedy nejen náboženské, ale i politické, psycho-terapeutické či komerční. Politické kulty se kryjí s politickým extrémismem, psycho-terapeuticko-výchovné kulty mají blízko k náboženstvím, protože často nabízejí dosažení mimořádných zážitků a získání mimořádných schopností, komerční kulty využívají ziskuchtivosti jedinců a nabízejí jednoduché zbohatnutí, přičemž se snaží danou osobu okrást (jako příklad bývá uváděn multi-level marketing). Všechny jsou založeny na psychické manipulaci, a proto je lze považovat za kulty.²²

Zmíněné příklady chápání kultů, resp. sekt, lze zařadit do racionalistické větve ACM, která se snaží kritizovat NRMs ve jménu hodnot západní kultury, tedy především ve jménu individuální svobody. Je však logické, že někteří autoři se snaží explicitně propojit náboženskou a racionalistickou kritiku NRMs. K nim patří vedle již zmíněného K. Moose např. Ronald Enroth, který požaduje propojení sociologického a teologického přístupu.²³

19 M. Langone (ed.), *o.c.*, 5.

20 P. Remeš, *o.c.*, 31.

21 M. Langone (ed.), *o.c.*, 5.

22 S. Hassan, *o.c.*, 68-69.

23 R. Enroth a další, *o.c.*, 12-13.

Terapie – deprogramování

Všichni autoři ACM se shodují v nebezpečnosti působení těchto skupin, a to nebezpečnosti nejen pro jedince, ale pro celou společnost. Smysl svého působení pak spatřují v boji proti těmto skupinám. V rámci prevence proti podlehnutí destruktivním skupinám organizují přednášky, publikují, vystupují v masových sdělovacích prostředcích. Součástí působení ACM je také terapie.

Možnost terapie vyplývá u autorů ACM z přesvědčení, že příslušnost k inkriminované náboženské skupině je ve své podstatě nemoc – je nedobrovolná (nevyplývá z osobních potřeb jedince) a je možné vyléčení (navrácení jedince do „normálního“ života). Jinými slovy – jestliže je příslušnost jedince ke skupině založena na mentálním naprogramování, lze jedince deprogramovat.

Pojem deprogramování je spojen se jménem Ted Patrick, který během svého působení od roku 1971 údajně deprogramoval více jak půl druhého tisíce členů různých náboženských skupin, včetně členů hnutí Hare Kršna, Církve sjednocení, Scientologie a Děti Božích.²⁴ Praxe deprogramování vyvolala svého času značnou diskusi ohledně její morální a především právní vhodnosti (Ted Patrick byl např. za tuto činnost uvězněn). „Při běžném deprogramování je třeba kultistu vystopovat a zajmout, třeba na rohu ulice, naložit ho do auta a zavést na nějaké odlehlé místo, například do motelu. Tam ho ve dne v noci jedna skupina lidí hlídá, zatímco druhá skupina – bývalí členové kultu a příbuzní – mu v přijatelných intervalech sdělují informace a debatují s ním. Také je třeba zajistit okna, protože se už také stalo, že „deprogramovaný“ vyskočil z druhého poschodí, aby nebyl „zviklán ve víře“. Často je s ním nutné chodit i do koupelny a na záchod, aby nespáchal sebevraždu. Celý proces trvá řadu dní i týdnů, dokud se zachraňovaný nevymaní z psychického vlivu sekty, nebo nezačne předstírat, jako v některých případech, že se tak stalo.“²⁵

Takto popisuje deprogramování člověk, který tímto procesem prošel a poté se začal profesionálně zabývat terapií, směřující k osvobození členů destruktivních náboženských skupin z jejich vlivu. Jde tedy o autora, kterého lze zcela jistě zařadit do ACM. Není divu, že kritici praxe deprogramování poukazovali na používání násilí, porušování náboženské svobody a některých zákonů (deprogramování bylo často nahlíženo jako naplnění skutkové podstaty trestného činu únosu). Proto aktivisté ACM začali používat „měkčích“ praktiky, které např. Steven Hassan označuje jako „výstupové poradenství“. Podle Hassana spočívá tato intervence ve vylákání člena kultu

24 Srov. P. Chalfang – R. Berkley – E. Palmer, *Religion in Contemporary Society*, Sherman Oaks: Alfred Publishing 1981, 316.

25 S. Hassan, *o.c.*, 158.

z vlivu skupiny a v jeho následném přesvědčování o manipulativním charakteru náboženské skupiny. Tato intervence vyžaduje dlouhodobou, pečlivou přípravu, kdy se výstupový poradce co nejpodrobněji seznámí s mnoha rodinnými a intimními prvky života kultisty. Vlastní provedení intervence trvá běžně několik dnů. Na celé proceduře se podílí rodina člena kultu, přičemž je vhodné, aby takto aktivních členů rodiny bylo co nejvíce. Důležité ovšem je, že se členu kultu ponechává (alespoň podle slov Hassana) možnost svobodného odchodu k náboženské skupině.

Kritika mentálního programování a možnost samotné praxe deprogramování vychází z konceptu záměny osobní identity za identitu kultovní. Terapeuti z řad ACM vycházejí z toho, že v průběhu začleňování jedince do skupiny došlo k potlačení původní, pravé identity jedince, která byla překryta, ale ne zcela úplně popřena, identitou novou, resp. „pseudoidentitou“. Avšak „skutečné“ já hledá cesty ke svému sebeprosazení a smyslem činnosti výstupového poradce je umožnit návrat jedince k tomuto „skutečnému“ já. „Skutečné“ já je aktivní i v době, kdy je překryto kultickým pseudo-já a může se projevat např. prostřednictvím psychosomatických potíží (objeví se kožní choroba, těžká alergie apod.). „Skutečné“ já se může projevat různými způsoby. „Může vyvíjet nátlak na kultovní já, aby dalo souhlas k návštěvě rodiny třeba pod záminkou, že si člověk dojde pro šaty, nebo pro peníze, nebo že tam bude získávat další členy. Také může kultista při rozmluvě se členy rodiny nebo s přáteli utrousit poznámku, že chce být zachráněn.“²⁶

Ofshe a Singer z této perspektivy rozpracovali teorii periferních a centrálních elementů já. Periferní elementy já se týkají té stránky osobnosti, která se vztahuje na sféru veřejného života a vztahů s vnějším světem. Centrální elementy já zahrnují intimní sféru života jedince, především rodinný život, osobní aspirace, sexuální zážitky, traumatické životní události, náboženskou víru atd. V průběhu reformy myšlení podle těchto autorů dochází pouze k zasažení elementů periferních,²⁷ a proto se naskýtá reálná možnost terapie.

Úspěšnost terapie má podle Hassana několik nutných předpokladů – „klíčů“ sloužících k otevření „zmanipulované mysli“. Prvním z nich je „vytvoření vztahu a důvěry“ mezi výstupovým poradcem a kultistou: Terapeut se snaží napodobit fyzický projev (body language) osoby, kterou chce získat na svou stranu, hovoří neagresivním tónem a zdržuje se jakékoliv kritiky. Dalším klíčem je „cílená komunikace“ – poznání zkoumané osoby a včítání se do její osobnosti, což má vyústit ve schopnost ovlivňovat ji. Poté následuje vytvoření „modelů identity“. Jeden model se týká toho, čím byla

26 *Ibid.*, 110.

27 M. Langone (ed.), *o.c.*, 3.

daná osoba předtím, než vstoupila do kultu (jak myslela, jaké měla vztahy, jaké přednosti a jaké slabosti), druhý představuje model typického člena příslušné kultovní skupiny a třetí je model skutečné osoby angažované v kultu (zde jde o tzv. skutečné já). „Styk s předkultovní identitou“ znamená snahu přinutit kultistu k vzpomínkám na dobu před vstupem do náboženské skupiny a představuje čtvrtý klíč. Dalším klíčem je úsilí přimět kultistu, aby se na skutečnost podíval z různých hledisek; tím se oslabuje význam perspektivy, která se váže na příslušnost k danému kultu. Šestým klíčem je eliminování procesu bránícímu samostatnému myšlení; dosahuje se ho podáváním informací nepřímou (tj. kritikou jiné náboženské skupiny, na které terapeut ukáže principy psychické manipulace). Dalšími klíči k úspěšné intervenci jsou „vytvoření představy šťastné budoucnosti jako prostředku pro likvidování vštípené fobie“ a poskytnutí konkrétní definice psychické manipulace a charakteristiky zhoubného kultu.²⁸

Antikultovní hnutí a akademický výzkum náboženství

Již od samého počátku působení NRMů a ACM se dostává akademické studium těchto jevů do problematické pozice. Oproti ACM vyžaduje religionistický rozbor těchto jevů jinou perspektivu a sleduje jiné cíle. Smyslem religionistiky není rozhodnout, které z náboženství je správné či pravdivé, ale vytvořit výkladové schéma, které umožní začlenit zkoumané jevy do širších sociálních a kulturních souvislostí. Religionista nemůže být arbitrem ve sporu. A právě tato skutečnost diskvalifikuje religionisty jak v očích členů NRMů, kteří od nich očekávají zastání, popř. konverzi k jejich víře, tak v očích aktivistů sekulární větve ACM, kteří nemohou pochopit, že vědec-religionista není schopen hájit (z jejich hlediska) univerzální humanistické hodnoty.

Religionistika na rozdíl od teologické roviny ACM neposuzuje pravdivost určitého náboženství. V případě sekulárně-racionalistické roviny ACM, která se snaží prezentovat studium sekt a kultů jako vědecké a proklamuje svoji „nezaujatost“ a „objektivitu“, je situace poněkud komplikovanější.

Obecně lze říci, že argumentace ACM představuje zvláštní spojení zdánlivě vědecké terminologie s implicitní či explicitní ideologicko-náboženskou orientací. Vzhledem k tomu, že většina prezentací ACM (knihy, novinové články, rozhovory apod.) nesměruje k obecným teoretickým otázkám, vytváří specifickou „logiku“ svých výpovědí.²⁹ Dalším znakem argumentace

28 S. Hassan, *o.c.*, 199-221.

29 Ilustrativním příkladem struktury (a cílů) tohoto typu argumentace ACM je již citovaná práce Kaj Moose *Save Our Children*. První odstavce knihy jsou věnovány pojmu New Age a způsobu náboženské praxe v tomto hnutí (např. cvičení karate, kung fu či Tai-či). Následuje výčet znaků kultu, dále vysvětlení pojmu rituální zneužívání, kde však již

ACM je odhlížení od souvislostí či v některých případech naprostá neznalost hlubších souvislostí určitých náboženských tradic. Touto metodologickou chybou jsou postiženy především ty argumentace, které se týkají skupin vycházejících z neevropských kulturních kontextů.³⁰

Naprostá většina prezentací ACM samozřejmě nesleduje vědecké cíle, tedy vytvoření obecné teorie, která slouží jako nástroj k vysvětlení určitých jevů, ale je určena především široké veřejnosti. Odtud plyne také převážně žurnalistický styl, který využívá nevyřčeného podtextu a mozaikovitého vytváření obrazu náboženských skupin. Na základě povrchních informací, které jsou sestaveny v určité logice výpovědi, se snaží autoři této části ACM

autor nepoužívá termín New Age, ale hovoří přímo o satanismu. V popisu různých forem zneužívání pak např. píše: „Rituálně zneužívané děti jsou umístovány do komor, děr, klecí, rakví a jiných uzavřených, obvykle temných míst. Děti jsou zde často izolovány a je jim řečeno, že je tam nechají zemřít.“ (K. Moos, *o.c.*, 19–20.) Při popisu sexuálního zneužívání hovoří Moos např. o penetraci pomocí křížifixu, která posiluje satanistický systém víry daného kultu. V dalších částech knihy se Moos věnuje jednotlivým „problematickým“ náboženským skupinám, přičemž samozřejmě začíná s tragickými událostmi v Jonestownu. Je jasné, že po přečtení takového textu v čtenáři převládne pocit hrůzy a strachu. Cílem zde zřetelně není vědecký rozbor NRMs, ale boj proti těmto „nebezpečným“ skupinám, přičemž dochází k nelogickému spojování nesouvisejících jevů (New Age = satanismus = rituální zneužívání dětí) a zdánlivě vědecké terminologie (definice kultu).

- 30 Příklady, kdy kvůli drobným či velkým nedůslednostem dochází ke zkreslujícímu zploštění celé problematiky, je mnoho a jsou pro ACM příznačné. Jako ilustraci si alespoň uvedme tvrzení, že se vyvinul v Japonsku pod vlivem starších místních náboženství a že mimo jiné propaguje volnou lásku a užívání drog (R. Škvařil, *Had leze z víry*, Praha: Talpress 1995, 142). Ovšem klasickým příkladem je často používaná argumentace, že Šríla Prabhupáda odjel z Indie do USA, aby založil hnutí Hare Kršna, přičemž opustil svou ženu a pět dětí (T. Novotný, *Přicházejí*, Praha: Oliva 1992, 32). Toto tvrzení má ukázat na Prabhupádovy špatné vlastnosti, avšak stačí přihlédnout k základům hinduismu, abychom jeho čin viděli v jiném světle. Mezi základní kameny hinduismu totiž patří určitá suma povinností *varnašramadharm*, která přímo předepisuje, že muži z určitých sociálních vrstev v určitém životním období mají vstoupit do životního stadia *sanjásina*, tedy člověka, který opouští rodinu – zabezpečení rodiny přebírá jeho syn – a věnuje se výhradně duchovním záležitostem.

V této souvislosti je třeba také upozornit na nejasnost pojmu „rituální“ zneužívání. Např. speciální agent-supervizor Akademie FBI Kenneth V. Lanning je přesvědčen o nezbytnosti jasného rozlišování pojmů „rituální“ a „ritualistické“ zneužívání a poukazuje na nevhodnost pojmu „ritualistické zneužívání“ z hlediska vyšetřování. Podle něj také nelze přesně definovat satanistickou, okultistickou a ritualistickou kriminalitu (K. Lanning, „Satanic, Occult, Ritualistic Crime: A Law Enforcement Perspective“, [ftp://fip.teleport.com/users/rain/pagan/satritabu.txt](http://fip.teleport.com/users/rain/pagan/satritabu.txt), Quantic: FBI Academy 1989). Toto poněkud kontrastuje s tvrzením „soudního znalce z oblasti náboženských sekt“ T. Novotného, podle kterého se některé náboženské sekty či charismatické skupiny dopouštějí trestných činů, především sexuálních, nebo jde o zneužívání a týrání dětí („Členové prakticky každé náboženské sekty se dopouštějí řady trestných činů“, *Zemědělské noviny*, 2. března 1996).

přesvědčit veřejnost, která většinou zná dané skupiny pouze z jiných stejně zaměřených článků, o jejich nebezpečném charakteru.³¹

Část ACM se snaží o určitá zobecnění. Hlavní osou jejich argumentace jsme se tu již zabývali: tendence a excitované hovoří o procesech, které jsou v odborné literatuře popsány neutrálně. Hovoří o těchto procesech pouze na základě tragických excesů. Výsledkem zobecnění je pak popis běžných procesů jako jevů značně nebezpečných a výjimečných. Klasickým příkladem je problematika brainwashingu a mentálního programování.

Jediný způsob zdůvodnění skutečnosti, že někteří převážně mladí lidé vstupují v dnešní době do neobvyklých náboženských skupin, je pro ACM ten, že v situaci, kdy vzrůstá nepřehlednost každodenního světa, vstupují mladí lidé z neznalosti a naivity do skupin, které jim nabízejí jednoduché odpovědi na závažné existenciální otázky smyslu života. Skupiny však zakrývají svou skutečnou povahu, orientaci a cíle a po vstupu jedince do skupiny mu vymyjí mozek, resp. mentálně naprogramují k absolutní poslušnosti vůči skupině a jejím vůdcům. Tento obraz může být v některých bodech své argumentace podložený, jde však o nepřiměřené zjednodušení celé problematiky, resp. o separaci pouze některých částí jinak složitého jevu, který je v akademickém studiu náboženství označován jako náboženská konverze.

Je vhodné poznamenat, že právě náboženské oživení v druhé polovině našeho století (s nímž je působení NRMs neodmyslitelně spjato) donutilo psychology a sociology náboženství rozpracovat teorii konverze. Konverzi v obecném smyslu slova lze chápat jako změnu obrazu světa, tedy proces, ve kterém je předcházející obraz světa jedince, včetně jeho osobní identity, nahrazen novým. Pojem konverze má tedy širší význam než pouhé přijetí nové náboženské víry nebo přechod „nevěřícího“ k nějaké víře.

Zde je nutné rozlišit „náboženskou socializaci“ a „náboženskou konverzi“. Náboženská socializace může být viděna jako proces, ve kterém se jedinec učí chápat určité předměty, jedince, skupiny, situace apod. z hlediska náboženství. Učí se porozumět a používat symboly, které jsou v jeho okolí chápány jako náboženské, tj. vnímat některé věci a jednání jako symbo-

31 Apelativní zaměření naprosté většiny knih a novinových článků je zřetelné: *Had leze z víry, Pícházejí*, „Hra na štěstí“ (*Slovo k dnešku*, 8. 3. 1996, rozhovor s P. Remešem), „Sektám se lze bránit“ (*Týden* 3, 1994, článek obsahuje rozhovor s P. Remešem), „Zneklidňující zvěst pro mnohé rodiče – Stále více mladistvých ve spárech satana“ (*Kaika* 40), „Členové prakticky každé náboženské sekty se dopouštějí řady trestných činů“ (*Zemědělské noviny*, 2. 3. 1996, rozhovor s T. Novotným), „Sekty zotročují duši“ (*Katolický týdeník*, 20. 11. 1994, rozhovor s O. Štampachem), „Silnější než droga“ (*Lidové noviny*, 13. 1. 1993), „Kde končí náboženství a začíná teror“ (*Týden* 36, 1995, článek obsahuje rozhovor s Jaroslavem Vokounem) atd. Již jenom z tohoto výběru z řady článků je zřetelný boj, který ze strany ACM vůči „sektám“ v současné době v České republice probíhá.

lickou revitalizaci mýtu. Třebí si schopnost vnímat sakrální, resp. učí se vnímat určité momenty reality jako sakrální. Učí se mapě světa, která výrazně počítá s transcendentem, a způsobům, jak najít své místo v univerzálním řádu tohoto a jiných světů. To však neznamená, že by proces učení byl pouze procesem pasivního osvojení si předem jasně určené mapy světa, nejde jen o nesvobodné naprogramování jedince podle určité víry.

Před jedincem, který se učí a je učen určitému pohledu na svět, existuje mnoho již předem daných map. Ty mu jsou předávány mnoha způsoby, které nereflktuje (resp. nevystavuje je vědomému racionálnímu testování) – prostřednictvím jazyka, podobou vztahů v rodině, mezilidských vztahů kolem sebe apod. Z tohoto hlediska by se pak celý proces socializace, tedy vrůstání do sociálních a kulturních podmínek života, jevil jako mentální programování. Co jiného je pak systém školství a výchovy než prostorem systematického mentálního programování?

Zvláštním případem náboženské socializace je náboženská konverze. V této perspektivě může být konverze vnímána jako resocializace, tedy nahrazení předchozí víry (nebo „nevíry“) novým vzorcem religiozity. Jádrem konverze je změna identity, změna obrazu a interpretace světa. Přijetí nového obrazu světa má za následek přerušování vazeb k předchozímu, starému světu. Tento moment může mít různou intenzitu, nicméně je vždy přítomen, protože konverzi posiluje a utvrzuje.

Konverze je komplexní a složitý proces, ve kterém dochází k víceméně radikální reinterpretaci skutečnosti. Jestliže vyjdeme z teze, že náboženství je prostor, ve kterém člověk hledá a nalézá (i když třeba jen dočasně) odpovědi na základní otázky své existence (smysl života, existence utrpení a způsob překonání své konečnosti), pak lze předpokládat, že právě zde je třeba hledat jádro konverze. Na počátku procesu, který může vyústit v přijetí určité náboženské orientace, stojí tedy existenciální napětí, které je dáno rozporem mezi skutečností a představami o ideální podobě této skutečnosti. Otázkou samozřejmě zůstává, jak si jedinec vytváří představu ideálního. Lze předpokládat, že tato představa je komplexně ovlivňována socio-kulturobiologickými faktory. Vytváření představy ideálního je pevně spjato s procesem socializace, včetně socializace náboženské. Zde je již představa ideálního jedinci předložena v obecné podobě a na jeho biologických, psychických a sociálních podmínkách závisí její konkretizace či modifikace. Na celém procesu vytváření představy ideálního (ale také skutečného) se tedy podílejí kulturní, sociální, psychické a biologické faktory.

Samotné existenciální napětí nemusí ještě ústít v konverzi, lze je řešit jinými prostředky – prostřednictvím politiky, ekonomické aktivity apod. Napětí může být řešeno také prostřednictvím psychoterapie, protože právě psychoterapie má velmi blízko k náboženství.

Na volbu prostředků uvolnění existenciálního napětí má vliv nepřehledné množství kulturních, sociálních, psychických a biologických faktorů. Pokud se pohybuje v oblasti náboženství, pak toto napětí nemusí vyústit v odvrhnutí předcházejícího obrazu světa, ale může naopak posílit a zintenzivnit hledání v rámci již přijatého obrazu světa. Pokud však sledujeme proces konverze, pak v tomto období nastává (s různou intenzitou) chvíle, kdy jedinec odvrhne neuspokojivý obraz světa a přijímá nový.

Otázkou je, jaký nový obraz přijímá. Zde je nutno zdůraznit poměrně triviální věc – jedinec hledá odpovědi v náboženstvích, resp. v náboženských proudech, které má v daný historický okamžik k dispozici. Avšak co rozhoduje, který nový obraz přijme? Lofland a Skonovd v této souvislosti rozlišují šest základních motivů (spíše však forem) konverze. Intelektuální forma představuje jakousi sebekonverzi, protože jedinec k novému obrazu světa přichází prostřednictvím svých intelektuálních činností (četba, návštěva přednášek, shlédnutí filmů apod.). Tato podoba konverze souvisí s procesem privatizace náboženství, která proběhla v posledních desetiletích v západních společnostech. Mystická forma konverze je úzce spojena s osobním, intenzivním zážitkem „přímé komunikace s transcendentním“. Experimentální forma poukazuje na proces, kdy se jedinec rozhodl spoluúčastnit se života nějakého náboženského společenství a takto si postupně osvojil jeho obraz světa. Afektivní forma konverze je důsledkem již předem existujících osobních interpersonálních vztahů se členy nové náboženské skupiny. Obnovitelská forma konverze je častá v historických obdobích náboženské obnovy, kdy působí řada význačných náboženských osobností a řada hnutí. Posledním takovým obdobím náboženského oživení je podle řady autorů dnešní (poválečné) období s řadou NRMs. Nátlaková forma konverze je velice specifická (probíhá v extrémních podmínkách) a kryje se s již zmíněným pojmem *brainwashing*.³²

Významným faktorem úspěšnosti konverze je uzavření a posilování citových pout k nové skupině reprezentující nový obraz světa a současně oslabování pout mimo tuto skupinu. Tato skutečnost je natolik obecná, že platí v případě členství v jakékoliv skupině (nejen náboženské), přesto je však předmětem údivu a kritiky z řad ACM. Problémem může být intenzita těchto nových vazeb (resp. intenzita oslabení starých vazeb), avšak naprosto radikální přerušení kontaktů s předcházejícím okruhem známých se děje pouze výjimečně.

Výsledkem úspěšné konverze je intenzivní a aktivní participace na životě nové náboženské skupiny, posilování přijatého obrazu světa a osvojování si

32 J. Lofland – N. Skonovd, „Conversion Motifs“, *Journal for the Scientific Study of Religion* 4, 1981, 373-385.

nové mapy světa. Otázkou samozřejmě zůstává trvanlivost nově přijatého obrazu světa – charakteristickým znakem NRMs je velká fluktuace.

Interpretace celého složitého procesu konverze do NRMs jako procesu vymývání mozků tedy představuje hrubé zjednodušení celé problematiky, jež je dáno ideologickými pohnutkami autorů z řad ACM, kteří v neschopnosti vidět diferencovanou pluralitu žitých světů sjednocují svět do jednoduchých tendenčních pouček. Sociální realita je a vždycky byla nehomogenní, diferentní a divergentní. Pohled, podle kterého je proces náboženské socializace, popř. konverze procesem toliko nesvobodného mentálního programování, odřezává z celého spektra možností pouze jedinou. Chápat proces náboženské konverze pouze jako brainwashing znamená apriorně zbavovat konvertujícího svobodné vůle a vykreslovat jej jako neschopného hlupáčka, který v určitém okamžiku projeví svoji tupost vstupem do špatné náboženské skupiny.

Neznamená to však, že by v procesu konverze (včetně konverze do některého z NRMs) absentoval nátlak či některé prvky manipulace. Znamená to, že se člověk v průběhu socializace (včetně náboženské) učí mnoha jazykům (language), které však pouze nepřijímá v abstraktní danosti, ale testuje v řečových aktivitách (mnohourovňových parole). Svět tedy představuje jakýsi Babylón, kde dochází k obrovskému směsení jazyků a jedinci se od sebe liší schopností porozumění různých řečí. Výčitky vůči některým náboženským skupinám (nejen těm tzv. novým, a nejen náboženským) mohou tedy spíše než k osočování z mentálního naprogramování pouze jedním jazykem směřovat k omezování (avšak ne k totálnímu omezení) schopnosti hovořit mnoha jazyky.

Tendence k myšlenkové totalizaci světa, jak ji provádí ACM, je patrná také na koncepci individuální identity. Podle ACM dochází v průběhu mentálního programování k popření (spíše však v překrytí) původní identity, která je nahrazena novou – kultovní. Ačkoliv tyto formulace znějí vědecky, resp. psychologicky fundovaně, zakrývají důležitý faktor, jehož významnost zvláště v poslední době narůstá. Popisovat identitu jedince jako nějaký pevný, vnitřně konzistentní a neměnný celek, který vznikl v harmonických dobách dětství, je buď naivní iluzí, nebo záměrnou manipulací.

Identita dnešního jedince (zvláště pak jedince žijícího ve městech rozvinutých industriálních společnostech) je vystavena každodennímu zpochybňování. Spíše než stabilní, komplexní a pevná je dnešní identita identitou neidentity, fragmentálnosti a diskontinuity. Dnešní člověk je denně konfrontován s existencí „jinakosti“ (sociální, etnické, kulturní atd.) a tento pohled se stává při vytváření jeho identity určujícím. Jestliže jeho obraz světa není jednotný a přehledný, nemůže být ani jeho identita ucelená. Klíčové procesy dnešní společnosti – racionalizace, byrokratizace, media-

lizace a konzumerizace – posilují tendenci k vytváření mnohovrstevných identit se silnou náklonností ke změně a inovaci.³³

Jestliže vyjdeme z těchto premis, pak již nelze jednoznačně hovořit o nějakém „opravdovém Já“, které je v některých případech nahrazeno „pseudo-Já“.³⁴ Takový přístup by pracoval se strnulou představou neměnného, ideálního, původního a pozitivně hodnoceného Já, přičemž každá změna od tohoto v ideálním dětství vytvořeného Já je hodnocena negativně. V pozadí argumentace ACM je snaha uspořádat neuspořádatelnou realitu kolem nás do jednoduchého schématu a následně toto schéma vydávat za realitu samotnou. Ideologická rovina argumentace ACM spočívá v iluzorní harmonizaci obrazu světa, což ve svých důsledcích vede ke snaze harmonizovat, resp. uspořádat realitu samotnou. Odtud vyvěrá základní charakteristika činnosti ACM – terapie a „navrácení chybujících do normálu“. Z našeho pohledu je tedy ACM proud, který se snaží bojovat proti diferentnosti náboženského života a který aspiruje na funkci kontrolora, hlídače. Jeho ideologická orientace je konzervativní. Ve svém působení zneužívá jazyka vědy (resp. vyvolává zdání vědeckosti).

Základní rozdíl mezi ACM a vědeckým studiem NRMů (a akademickým studiem náboženství obecně) představuje klasický metodologický problém objektivity. Metody vědecké práce, jež mají požadavek objektivitu vykazat, se zakládají na snaze či přímo povinnosti „v každém okamžiku přesně ozřejmit čtenářům i sobě samému, jaká jsou měřítka, kterými se měří skutečnost a ze kterých se odvozuje hodnotový soud“.³⁵

Objektivita znamená neustálou kontrolu – avšak ne kontrolu předmětu našeho zájmu, ale kontrolu sebe sama. Předmětem vědeckého zájmu se tedy nestává realita oddělená od badatele a objektivita neznamená „čisté“ vědění o něčem vnějším. Součástí zorného úhlu badatele je totiž také badatel samotný – jeho apriorní představy, jeho postoje, jeho pozice ve světě atd. Objektivita neznamená vyřazení zkoumajícího „subjektu“ z procesu zkoumání a zaměření se pouze na nějaký vnější „objekt“. Objektivita spočívá v uvědomění si spojitosti a souvztažnosti zkoumaného a zkoumajícího, resp. mizí ostrá hranice mezi zkoumaným a zkoumajícím.

Ve své podstatě představuje věda specifickou podobu duchovní cesty. Je to způsob sebepoznání a sebekultivace cestou vědění. Pracovní vědce je obdobou alchymistické laboratoře, neboť v ní se spíše než permutace kovů (což je v alchymii vedlejší a symbolické vyjádření duchovní cesty alchymistického adepta) odehrává permutace osobnosti. Vše se však děje s expli-

33 Srov. D. Kellner, „Popular culture and the construction of postmodern identities“, in: S. Lash – J. Friedman (eds.), *Modernity and Identity*, Oxford – Cambridge: Blackwell 1993, 141-145.

34 P. Remeš, *o.c.*, 29.

35 M. Weber, *K metodológii sociálnych vied*, Bratislava: Pravda 1983, 52.

citní snahou dodržovat základní pravidla vědecké práce, mezi kterými objektivita zaujímá čelné postavení.

Tyto základy akademického studia sledují, na rozdíl od ACM, zcela jiné cíle než aktivní zasahování do náboženského života. Jeho cílem je nastínit souvislosti mezi náboženskými a sociokulturními jevy, což znamená interpretovat daný náboženský fenomén jako součást obecnějších sociokulturních procesů.

SUMMARY

Anti-Cult Movements. A Question of the Dangerous Nature of the New Religious Movements and Methods of the Academic Study of Religions

The anti-cult movements' research is an integral part of the academic study of new religious movements. *Společnost pro studium sekt a nových náboženských směrů* (Society for the Study of Sects and New Religious Streams) is an example of the anti-cult movement in the Czech Republic. Its representants often appear on mass media and that way they form the public image of new religious movements. This paper analyzes the argumentation of anti-cult movement (concepts of brainwashing, sects and cults, concept of „pseudo-identity“ and possibilities of a therapy) and concentrates on the problem of differences in the approaches to the new religious movements between the anti-cult movements and academic study of religions. It also points to the complexity of the problems of conversion and forming of identity in the contemporary different world.

Ústav religionistiky FF MU
A. Nováka 1
660 88 Brno

DUŠAN LUŽNÝ